

**ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ  
ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ**

ΥΠΟ  
ΠΕΤΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ

# ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΥΠΟ  
ΠΙΕΤΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ  
Καθηγητοῦ Πανεπιστημίου

Ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ στὰ πλαίσια τοῦ προγράμματος “Ἀριστοτέλης” τῶν πολιτιστικῶν ἐκδηλώσεων “Θεσσαλονίκη: Πολιτιστικὴ Πρωτεύουσα τῆς Εὐρώπης 1997” ἐκδόθηκαν τὰ Πρακτικὰ Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς μὲ τίτλο: *Ἡ Θεσσαλονίκη ὡς κέντρο Ὁρθοδόξου Θεολογίας. Προοπτικὲς στὴ σημερινὴ Εὐρώπη (Πρακτικὰ Συνεδρίου. Θεσσαλονίκη 21 - 25 Μαΐου 1997), Θεσσαλονίκη 2000.*

Τὸ διεθνὲς αὐτὸ συνέδριο, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸν ὑπότιτλο, συνήλθε ἀπὸ 21 ἕως 25 Μαΐου 1997 στὴ Θεσσαλονίκη ὑπὸ τὴ αἰγίδα τῆς Α. Θ. Παναγιότητος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου, στὰ πλαίσια τῶν πολιτιστικῶν ἐκδηλώσεων, ποὺ ὁργανώθηκαν μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀνακήρυξη γιὰ τὸ 1997 τῆς Θεσσαλονίκης ὡς πολιτιστικῆς πρωτεύουσας τῆς Εὐρώπης. Θεωρήσαμε σκόπιμο νὰ καταστήσουμε τοὺς ἀναγνώστες τοῦ ἐπίσημου ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, καὶ μέσῳ αὐτοῦ τοὺς ὀρθοδόξους θεολόγους σὲ ὅλο τὸν κόσμο, κοινωνοὺς τῶν προβληματισμῶν τῆς σύγχρονης θεολογικῆς ἐπιστήμης, ποὺ παρουσιάστηκαν στὸ παραπάνω διεθνὲς συνέδριο, ἀλλὰ ὅπως οἱ περισσότεροὶ ἀντιλαμβανόμεστε δὲν εἶναι πάντοτε ὄρατοὶ μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τῶν δημοσιευμένων τελικῶν στὸν παραπάνω συλλογικὸ τόμο εἰσηγήσεων.

Ὅπως φαίνεται στὸ προτασσόμενο ἐπίσημο πρόγραμμα τοῦ συνεδρίου (σελ. 3 - 6) ὁ ὑπογράφων τὸ σημεῖωμα αὐτὸ κλήθηκε ἀπὸ τὴν ὀργανωτικὴ ἐπιτροπὴ νὰ παρουσιάσει τὴν τελευταία μέρα τὰ συμπεράσματα τοῦ ἐν λόγω συνεδρίου, ἔργο ἀναμφίβολα περίπλοκο καὶ ἐγχείρημα ἐξαιρετικὰ λεπτὸ καὶ δύσκολο, ἀφοῦ σὲ ὅλες τὶς φάσεις τοῦ

συνεδρίου ὁ γράφων προσπάθησε νὰ ἀφουγκρασθεῖ καὶ νὰ καταγράψει τοὺς καημοὺς καὶ τὶς ἀγωνίες πάνω ἀπὸ 100 σημαίνοντων ἱεραρχῶν, κληρικῶν καὶ θεολόγων, καθὼς καὶ λοιπῶν διακεκριμένων ἐπιστημόνων ἀπὸ ὅλες σχεδὸν τὶς κατὰ τόπους Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες, οἱ ὅποιοι καθημερινὰ πασχίζουν νὰ δώσουν σὲ τόσο ποικίλα καὶ διαφορετικὰ περιβάλλοντα ζωντανὴ μαρτυρία, ἢ ἀκριβέστερα “ἀπολογία... περὶ τῆς ἐν (ἡμῶν) ἐλπίδος” (Α΄ Πέτ. 3:15).

Οἱ σκέψεις ποὺ ἀκολουθοῦν παρουσιάστηκαν στὴν καταληκτικὴ συνεδρία τοῦ συνεδρίου, ὄχι ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τοῦ φιλοξενουόντος ἐκπαιδευτικοῦ ἰδρύματος, οὔτε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ὀργανωτῶν, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ ἑνὸς ἀπλοῦ –χωρὶς εἰσήγηση– συνέδρου. Πὰ τεχνικοὺς λόγους οἱ σκέψεις αὐτὲς δὲν περιλήφθηκαν στὰ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου· θεωρήθηκε ὁμως ἀναγκαῖο νὰ παρουσιασθοῦν σήμερα, τρία χρόνια μετὰ, ὄχι ἀπλῶς ὡς κριτικὴ παρουσίαση τοῦ ἐκδοθέντος πλέον τόμου τῶν πρακτικῶν, ἀλλ’ ὡς ὑποχρέωση πρὸς τὴ θεολογικὴ κοινότητα νὰ ἀκουστεῖ ἡ ἀγωνιώδης κραυγὴ τῆς σύγχρονης θεολογικῆς διανόησης, νὰ καταγραφεῖ ὁ λόγος τῆς σκεπτόμενης Ἐκκλησίας γιὰ “τὸ μέλλον τῆς Ὁρθόδοξης Θεολογίας”. Καὶ αὐτὸ εἶναι ἐμφανὲς στὸ προλόγιόμα, τοὺς διάφορους χαιρετισμοὺς, καθὼς καὶ τὸ ἱεροσφράγι-στο πατριαρχικὸ μήνυμα (σελ. 7 - 18).

Εἶναι φυσικὸ, ὡς ἐκ τούτου, τὰ ὅσα ἀκολουθοῦν νὰ μὴν ὑπόκεινται στοὺς κανόνες μιᾶς αὐστηρῆς ἱστορικῆς μεθοδολογίας, τόσο ἀναφορικὰ μὲ τὴν παρουσίαση τοῦ συνεδρίου, ὅσο καὶ ὡς βιβλιοκριτικὴ παρουσίαση τοῦ ἐκδοθέντος πλέον τόμου. Ἀντίθετα, ἡ παρουσίαση τῶν διαδραματισθέντων τότε καὶ μερικῶς δημοσιευομένων σήμερα ἐπιλέχθηκε νὰ γίνῃ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μιᾶς πιὸ ἐλεύθερης ἐμπειρικῆς καὶ θεολογικῆς προοπτικῆς. Ἄλλωστε ἡ παρουσίαση δὲν περιορίζεται ἀποκλειστικὰ στὶς εἰσηγήσεις, ἀλλ’ ἐπεκτείνεται καὶ στὶς πολὺ ἐνδιαφέρουσες συζητήσεις καὶ γόνιμες ἀντιπαραθέσεις, τόσο τὶς δημόσιες, ὅσο καὶ ἐκεῖνες ποὺ ἔλαβαν χώρα στὸ περιθώριο τοῦ συνεδρίου, ὅσο βέβαια κάτι τέτοιο εἶναι ἐπιστημονικὰ θεμιτό, καὶ βεβαίως καὶ ἀνθρωπίνως δυνατὸ. Ἄλλωστε ὡς διάκονος καὶ ἐραστῆς τοῦ βιβλικοῦ λόγου –μὲ ἔντονες τὶς προφητικὲς ὑπομνήσεις καὶ διάχυτο τὸν “εὐαγγελικό” προσανατολισμό, μὲ καθῆκον καὶ ἀποστολὴ νὰ ἐρμηνεύει τὰ φαινόμενα καὶ νὰ ὑπερβαίνει τὰ δεδομένα, χωρὶς ὥστόσο νὰ τὰ ὑποκαθιστᾷ ἢ νὰ τὰ ἀναιρεῖ– ἔχω τὴν αἴσθησι ὅτι προσιδιάζει περισσότερο στὶς δυνατότητες, ἀλλὰ καὶ τὸ χαρακτήρα μου, μιὰ τέτοια προσέγγισι. Ἐπι-



προσθέτως, ὁ ἐορταστικὸς χαρακτήρας τοῦ συνεδρίου, τὸ ἀρκετὰ εὐρὺ φάσμα τῶν εἰσηγήσεων του (ἱστορικοῦ, θεολογικοῦ, ἐνίοτε δοξολογικοῦ, ἀλλὰ συνάμα καὶ αὐτοκριτικοῦ περιεχομένου), καθὼς καὶ ὁ ὄχι αὐστηρὰ προκαθορισμένος προσανατολισμὸς του, καθιστοῦν δύσκολη, ἂν ὄχι ἀδύνατη μιὰ τελικὴ αὐστηρὰ ἱστορικὴ (καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐπιφανειακὴ καὶ μονοσήμαντη “ἀποτίμησή” του. Ἀποφεύγω, ὅπως εὐκόλα ἀντιλαμβάνεται κανεὶς, νὰ κάνω λόγο γιὰ συναγωγὴ “συμπερασμάτων”, ὑποδηλώνοντας ἔτσι καὶ τὸν “ὑποκειμενικὸ” χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ ἐγχειρήματος. Θὰ ἦταν ἄλλωστε πολὺ φιλόδοξη μιὰ τέτοια ἀπόπειρα, ὅσο φιλόδοξος καὶ θριαμβολογικὸς φαντάζει ἐκ πρώτης ὄψεως καὶ ὁ τίτλος τοῦ συνεδρίου: “*Ἡ Θεσσαλονίκη ὡς κέντρο Ὁρθοδόξου Θεολογίας*”. Μολονότι στίς σκέψεις τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς καὶ τοῦ φιλοξενούντος θεολογικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἰδρύματος δὲν ὑπῆρξε καμιὰ προδιάθεση “ἀποκλειστικότητας”· καμιὰ σκέψη ἢ ὑπόνοια προβολῆς τῆς “συμβασιλεύουσας” τοῦ Βυζαντίου, καὶ φυσικὰ τότε πρωτεύουσας πολιτιστικῆς τῆς Εὐρώπης, ὡς τοῦ κέντρου, ἢ ἀκόμη καὶ τοῦ σπουδαιότερου κέντρου, ἀλλὰ ἐνὸς ἀνάμεσα στὰ πολλὰ, χωρὶς αὐτὸ βέβαια νὰ σημαίνει ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη δὲν διαδραμάτισε στὸ παρελθὸν σημαίνοντα –ἀκόμη θὰ ἴλεγε κανεὶς καὶ πρωτεύοντα– ρόλο, καὶ δὲν συνεχίσει καὶ στὸ παρὸν (κατὰ τὸ β’ ἡμῖσι τοῦ 20οῦ αἰῶνα) νὰ ἀποτελεῖ τὸν “κατεξοχὴν βióτοπο τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας” (κατὰ εὐστοχη παρατήρηση, ἀλλὰ καὶ τὸν τίτλο τῆς εἰσήγησης τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Αὐστραλίας κ. Στυλιανοῦ Χαρκιανάκη: “*Ἡ Θεσσαλονίκη ὡς ὁ κατ’ ἔξοχὴν “βióτοπος” τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας*”, σελ. 221 - 227).

Σχηματικὰ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ κατατάξει τίς ἐπιστημονικὲς ἐργασίαι τοῦ συμποσίου σὲ δυὸ κατηγορίαι: στίς “ἱστορικὲς” ἀναλύσεις καὶ ἀναφορὰς (εἴτε θεολογικοῦ, εἴτε καθαρὰ ἱστορικοῦ περιεχομένου), καὶ σ’ ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες, πέραν τῶν ὁποίων καθαρὰ ἱστορικοῦ ἢ ἄλλου ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρα ἀναφορῶν, περιεῖχαν καὶ ἓνα ἔντονο “θεολογικόν” (ἢ καὶ ἄλλου χαρακτῆρα π.χ. μεθοδολογικὸ κ.λπ.) προβληματισμό. Ἴσως ἡ εἰσαγωγικὴ εἰσήγηση, (ἢ ὁποία παρατίθεται ἑλληνιστὶ μὲ τὸν τίτλο “*Ἡ πραγματικότητα τῆς Ὁρθοδοξίας*”, σελ. 19 - 25, καὶ ἀγγλιστὶ μὲ τίτλο “*Doctrines and Things*”, σελ. 27 - 32), τοῦ προέδρου τῆς ὀργανωτικῆς ἐπιτροπῆς κ. Ν. Μαρσούκα, περὶ διαλεκτικῆς σχέσεως δόγματος καὶ πράγματος, ἐμπνευσμένη ἀπὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἄθελά της νὰ προϊδέασε μιὰ τέτοια πα-



ραγωγή, αλλά και ταξινόμηση.

1. Στις ενδιαφέρουσες ιστορικές εισηγήσεις – με την παραπάνω έννοια του ὄρου, και χωρίς να παραγνωρίζονται για ὀρισμένες ἀπ' αὐτὲς και οἱ θεολογικὲς προεκτάσεις – μορεῖ κανεῖς νὰ ἀναφέρει ἐκεῖνες πού ἀναφέρθηκαν στὸν χαρακτηρισμὸ τῆς Θεσσαλονικῆς ὡς κέντρου ἐπικοινωνίας, πόλεως δύναμης ἀλλὰ και φωτός, με οὐσιαστικὴ συμβολὴ στὸ σλαβικὸ μεσαιωνικὸ γίγνεσθαι (τοῦ κ. Ἰ. Ταρνανίδη), με τίτλο: “*Εἰκόνα και δυναμικὴ τῆς Βυζαντινῆς Θεσσαλονικῆς στὸ Μεσαιωνικὸ σλαβικὸ γίγνεσθαι*”, σελ. 141 - 147), ἢ ὡς φιλομονάχου πόλεως, κυρίως μετὰ τὴν εἰκονοκλαστικὴ περίοδο και με κορύφωση τὸν 14ο μ.Χ. αἰ. (τοῦ π. Θ. Ζήση, με τίτλο: “*Θεσσαλονικὴ ἢ φιλομόναχος*”, σελ. 75 - 88). Ἐπίσης ἐκεῖνες πού ἀναφέρθηκαν (α) στὸ “*ρόλο τῆς μακεδονικῆς πρωτεύουσας στὴν ἐξέλιξη τῆς παλαιοχριστιανικῆς ζωγραφικῆς μετὰξὺ Ἀνατολῆς και Δύσης*” (τοῦ κ. Κ. Χαραλαμπίδη με τὸν ὁμώνυμο τίτλο, σελ. 171 - 177), β) στὸ “*ρόλο τῆς Ἐκκλησίας στὸν πολιτισμὸ τῆς Θεσσαλονικῆς κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας*” (τοῦ κ. Γρ. Ζιάκα, σελ. 157 - 170), γ) τὴ “*συμβολὴ τῆς Θεσσαλονικῆς στὸ ἱεραποστολικὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας*” (τοῦ κ. Χρ. Βάντσου, σελ. 205 - 221), δ) στὴν ἐπίδραση τῆς Θεσσαλονικῆς στὴ Ρουμανία (τοῦ π. Vasile Raduca, με τίτλο “*Elements of Contact between Thessaloniki and the Roumanian Land*”, σελ. 241 - 252), και στὴ Μονὴ Χιλανδαρίου (τῆς κ. Mirjana Zivojnovic, με τίτλο “*Οἱ σχέσεις μοναχῶν τῆς μονῆς Χιλανδαρίου με τὴ Θεσσαλονικὴ τὸ Μεσαίωνα*”, σελ. 259 - 266).

Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν και οἱ εισηγήσεις ἐκεῖνες πού ἀναφέρθηκαν στὴν ἐπίδραση τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἀλλὰ και τοῦ ἡσυχαστικοῦ κινήματος γενικότερα, α) στὴ Δύση, τοῦ κ. A. Carille, με τίτλο “*The Hesichasm in the Occident during the 14th Century [Ὁ ἡσυχασμὸς στὴ Δύση κατὰ τὸν 14ο αἰώνα]*”, σελ. 131 - 140, β) στὶς ἀνθρωπολογικὲς και σωτηριολογικὲς ἀναζητήσεις (τοῦ κ. X. Σωτηροπούλου, με τίτλο “*Ἡ περὶ γνώσεως τοῦ Θεοῦ διδασκαλία τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ και ἡ σωτηριολογικὴ προέκτασις*”, σελ. 123 - 130), και γ) στὴ σχέση τους με τὴν κρατικὴ ἐξουσία (τοῦ π. Valentin Asmus, με τίτλο “*Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς και ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία*”, σελ. 115 - 122).

Ἐνδεικτικοὶ εἶναι ἐπίσης οἱ τίτλοι τῶν ἐξῆς εισηγήσεων: α) τοῦ κ. James (και ὄχι Demetrios) Skedros, “*Civic Religion and St. Demetrios in 7th Century Thessaloniki [Κρατικὴ θρησκεία και Ἅγιος Δημήτριος*

στὴ Θεσσαλονίκη τοῦ 7ου μ.Χ. αἰ.]” σελ. 179-189· β) τοῦ π. Luigi Padovese, “A Re-reading of the Massacre at Thessalonica (390 a.D.) [Μιὰ νέα ἀνάγνωση (τῶν ἱστορικῶν πηγῶν) σχετικὰ μὲ τὴ σφαγὴ τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 390 μ.Χ.]” (σελ. 191 - 198)· γ) τοῦ κ. Χ. Κρικιῶνη, “Νικόδημος ὁ Ἄγιορείτης περὶ τῶν Νεομαρτύρων” (σελ. 97 - 105)· ἢ ἀκόμη δ) καὶ τοῦ κ. Στ. Σάκκου “Μήνυμα πολιτισμοῦ ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκη τοῦ ἀποστόλου Παύλου” (σελ. 275 - 281).

2. Πέραν ὅμως ἀπὸ τις πρὸ πάνω συμβολές, ὀρισμένες ἀπὸ τις ὁποῖες καὶ ἀρκετὰ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου εἶναι καὶ τὸ στοιχεῖο τῆς πρωτοτυπίας ἐμπεριέχουν, ἐξίσου σημαντικὲς –θά ἴλεγα μάλιστα σημαντικότερες, ὅπως διεφάνη καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μονοπώλησαν σχεδὸν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν συνέδρων καὶ ἀνάλωσαν ὅλο σχεδὸν τὸ διαθέσιμο χρόνο γιὰ συζήτηση– ὑπῆρξαν οἱ εἰσηγήσεις (ἀλλὰ καὶ παρεμβάσεις) “ἐκκλησιολογικοῦ”, “θεολογικοῦ” ἢ ἄλλου γενικότερου προβληματισμοῦ. Σ’ αὐτὲς τις μελέτες καὶ γενικότερα σ’ αὐτὸν τὸν τομέα τοῦ συνεδρίου θὰ ἀναφερθῶ στὴ συνέχεια, ἐπιχειρώντας παράλληλα καὶ κάποια γενικότερη ἀποτίμηση τοῦ συνεδρίου, τὰ κυριότερα στοιχεῖα τοῦ ὁποίου μὲ αὐξουσα σπουδαιότητα καὶ σημασία ἦταν τὰ ἐξῆς:

α. Κατ’ ἀρχὰς ὁ ἀνοιχτὸς χαρακτήρας τοῦ συνεδρίου, στὸ ὁποῖο δὲν ἐπιχειρήθηκε μὲ διάφορους μηχανισμούς εἴτε νὰ προβληθοῦν συγκεκριμένες θέσεις, εἴτε νὰ περιορισθεῖ ἡ σχετικὴ θεματικὴ, ἀλλὰ ἐνθαρρύνθηκε ἡ δυνατότητα νὰ ἀνοιχτοῦν νέοι ὀρίζοντες καὶ νὰ ἀκουστοῦν ἀπόψεις, ἔστω μερικὲς φορὲς καὶ ἀντιτιθέμενες. Ἐδῶ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ μνημονεύσει τὴν εἰσηγήση τοῦ κ. Β. Πούλτση “Εκκλησιαστικὲς καὶ θεολογικὲς βάσεις δεδομένων” (σελ. 229 - 239) –ἡ ὁποία κατὰ τὴν διὰ ζώσης ἐκφορὰ εἶχε τὸν ὑπότιτλο “Ἀνοιχτὴ πρόσβαση στὰ θεολογικὰ γράμματα”– ὅπως ἐπίσης καὶ τὴν τολμηρὴ ἀναφορὰ στὴν περίπλοκη καὶ πολυσυζητημένη σχέση μοναχισμοῦ καὶ πολιτισμοῦ τῆς εἰσηγήσης τοῦ κ. Σ. Ἀγουρίδη “Βυζαντινὸς Μοναχισμὸς καὶ Πολιτισμὸς” (σελ. 107 - 113).

β. Ἐνα δεύτερο χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο, πὺ ἐγινε αἰσθητὸ στὸ συνέδριο (παρὰ τις προσωπικὲς ἐπιφυλάξεις ὀρισμένων συνέδρων, ὅπως π.χ. τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Αὐστραλίας) ὑπῆρξε ὁ *συναφειακὸς (contextual) χαρακτήρας* τῆς θεολογίας μας, τὸν ὁποῖον ἀνάμεσα σ’ ἄλλα ὑποδήλωναν οἱ ἐκφρασθεῖσες εὐαισθησίες κυρίως ἐκ μέρους τῶν συνέδρων τῆς λεγομένης –καταχρηστικῶς πλέον– Ὁρθόδοξης Διασπορᾶς. Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ ὅτι οἱ τελευταῖοι συνέβαλαν σὲ μεγάλο



βαθμὸ στὴν ἐπιτυχία καὶ τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τοῦ συνεδρίου. Ἐκεῖ πού ἴσως δὲν τὰ πῆγε καὶ τόσο καλά τὸ συνέδριο ἦταν στὸν διαπολιτιστικὸ τομέα. Ἡ εἰσήγηση τοῦ π. Κ. Μ. George (*“From Athens to Alexandria via Thessalonica: The Future of Orthodox Theology [Ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὴν Ἀλεξάνδρεια διαμέσου τῆς Θεσσαλονίκης. Τὸ μέλλον τῆς Ὁρθόδοξης θεολογίας]*”, σελ. 89-96), καὶ τὰ ἐρωτήματα πού ἔθεσε γιὰ ἐγκατάλειψη τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μοντέλου παγκοσμιότητας καὶ υἰοθέτηση τοῦ μοντέλου σχέσεων (relational model), χωρὶς νὰ σχετικοποιεῖται μὲ κανένα τρόπο ἢ χριστιανικὴ πίστη, σίγουρα ἄξιζε περισσότερης προσοχῆς καὶ συζήτησης ἀπὸ τοὺς συνέδρους.

γ. Ἐνα τρίτο στοιχεῖο, καὶ συνάμα εὐχάριστη ἔκπληξη, ὑπῆρξε ἡ ἐκτεταμένη (γιὰ τὰ δεδομένα τουλάχιστον τῆς κατὰ τεκμήριο παραδοσιακῆς ὀρθόδοξης θεολογικῆς ἐπιστήμης) χρῆση τῆς *κοινωνιολογικῆς ἀνάλυσης*, καὶ μάλιστα σὲ ἓνα εὐρὺ φάσμα τῶν ἐπιστημῶν (disciplines) τῆς εὐρύτερης θεολογίας. Ἀναφέρομαι α) στὴν πετυχημένη ἐρμηνευτικὴ πρόταση τοῦ κ. Ἰ. Καραβιδοπούλου (*“Κοινωνικὸ μῆνυμα τοῦ ἀποστόλου Παύλου πρὸς Θεσσαλονικεῖς”*) γιὰ τὴν ὀρθὴ κατανόηση τοῦ βιβλικοῦ χωρίου Β΄ Θεσ. 3:10: «*εἴ τις οὐ θέλει ἐργάζεσθαι μηδὲ ἐσθιέτω*» (ἡ ὁποία δυστυχῶς δὲν δημοσιεύεται στὰ πρακτικά), β) στὴν ἱστορικὴ μελέτη του π. L. Padovese (βλ. πρὸ πάνω), γ) στὴ θαυμάσια κοινωνιολογικὴ ἀνάλυση τοῦ π. Ἐμ. Κλάψη (*“The Orthodox Church in a Pluralistic World [Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία σὲ ἓνα πολυφωνικὸ κόσμος]*», σελ. 33-38) γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς παρουσίας καὶ μαρτυρίας τῆς Ὁρθοδοξίας στὴν μεταμοντέρνα πλουραλιστικὴ κοινωνία, καὶ δ) στὴ σχετικὴ εἰσήγηση τοῦ κ. Ἰ. Πέτρου μὲ τίτλο «*Ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία σὲ μιὰ πολυπολιτισμικὴ κοινωνία*» (σελ. 213 - 220), γιὰ νὰ περιοριστῶ στὶς περισσότερες ἐνδεικτικὲς μελέτες. Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ ὑπογραμμιστεῖ ὅτι ἡ μέθοδος αὐτὴ διέτρεξε ὄχι μόνον διεπιστημονικά, ἀλλὰ καὶ διομολογιακὰ τὸ συνέδριο. Ὁρίμασαν ἄραγε οἱ συνθήκες κάπως εὐρύτερης υἰοθέτησής της στὴ νεώτερη θεολογικὴ μας ἐπιστήμη γιὰ τὴν ἀνάγνωση καὶ κατανόηση τῶν κάθε λογῆς μνημείων τῆς παραδόσεώς μας, ἀφοῦ καὶ σὲ περισσότερο ἀσφαλῆ συμπεράσματα ὁδηγεῖ, καὶ ἀποφορτίζει ἐκκλησιολογικὰ τὴν πάσης φύσεως ἐντάσεις τοῦ παρελθόντος; Πὰ ὀρισμένους, φυσικά, καὶ σὲ συγκεκριμένες περιπτώσεις, κάτι τέτοιο μπορεῖ νὰ γίνῃ μόνον ὑπὸ προϋποθέσεις, ὅπως διαφαίνεται στὸ θέμα τῆς εἰσηγήσεως τοῦ κ. Λ. Σιάσου («*Θύραθεν ἐπιστήμες καὶ θεολογικὲς σπουδές*», σελ. 199-204).

δ. Τέταρτο στοιχείο, ἐμφανέστατο κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ συμποσίου, σὲ ὅλα μάλιστα τὰ ἐπίπεδα, ὑπῆρξε ὁ οἰκουμενικός του χαρακτήρας. Ὁ χαρακτήρας αὐτός, καθὼς καὶ τὸ πνεῦμα ἐνδο-ορθόδοξης ἐνότητας (ποῦ μπορεῖ βέβαια νὰ εἶναι καθιερωμένη πρακτικὴ καὶ συνηθισμένο φαινόμενο διεθνῶς, δὲν εἶναι ὅμως πάντα τόσο αὐτονόητο δεδομένο στὸν τόπο μας), δὲν προκλήθηκε οὔτε ἀπὸ τὸν ὑπότιτλο τοῦ συμποσίου («*Προοπτικὲς στὴ σημερινὴ Εὐρώπη*»), οὔτε ἀπὸ τὴ συμβολικὴ παρουσία μὲ τιμητικὴ πρόσκληση σημαίνοντων ἐπιστημονικῶν προσωπικοτήτων ἀπὸ τὴν παράδοση τῶν Ἀρχαίων Ἀνατολικῶν μὴ Χαλκηδονίων Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν (ὅπως ὁ π. Γεώργιος Κοποδοθρα, ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν μέλος τῶν διμερῶν θεολογικῶν καὶ πολυμερῶν οἰκουμενικῶν διαλόγων τῆς Ἐκκλησίας του καὶ γιὰ ἀρκετὸ χρόνο ἐπιτελικὸ στέλεχος τοῦ Π.Σ.Ε. καὶ καθηγητὴς Ὁρθόδοξης θεολογίας στὸ Οἰκουμενικὸ Ἰνστιτούτο τοῦ Bossey τῆς Ἑλβετίας), καθὼς καὶ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας (ὅπως οἱ περιπτώσεις τοῦ ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν προέδρου τοῦ Ποντιφικοῦ Ἰνστιτούτου Πνευματικότητας π. Padovese καὶ τοῦ ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν κοσμήτορα τῆς πολυπληθοῦς Σχολῆς Ἀνθρωπιστικῶν Σπουδῶν τῆς Bolonga, τοῦ ἀρχαιότερου Πανεπιστημίου τῆς Εὐρώπης, τῆς alma mater τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων).

Ἀναφέρομαι στὴν ἐνδιαφέρουσα εἰσήγηση τοῦ κ. Θ. Νικολάου, «*Προοπτικὲς γιὰ τὴν ἐνότητα τῶν ἐκκλησιῶν ἐνόψει τῆς τρίτης χιλιετίας. Δέκα θέσεις*» (σελ. 39-48), τὴν προτροπὴ τοῦ π. Στ. Χάρακα, (*Εὐρωπαϊκὴ πολυμορφία καὶ διαστάσεις τῆς ὀρθόδοξης κοινωνικῆς ἠθικῆς*», σελ. 49-62), νὰ ἀνταποκριθεῖ ἡ Ὁρθοδοξία στὴν πρόκληση τῆς Ἐνωμένης Εὐρώπης, ἀλλὰ καὶ στὴν ὑπογράμμιση καὶ τὶς ἐπισημάνσεις καὶ προτροπὲς τῆς εἰσήγησης τοῦ μητροπολίτη Γέροντα Ἐφέσου κ. Χρ. Κωνσταντινίδη, («*Ἡ ἐλληνόφωνη Ὁρθόδοξη θεολογία ἀπέναντι στὴν ἐνούμενη Εὐρώπη καὶ στὴν ἀνασυγκροτούμενη Ἀνατολή*», σελ. 63-73), γιὰ ἐπίδειξη «πνεύματος συνύπαρξης, συναντίληψης καὶ συνανάπτυξης», κατὰ τὴν εὐστοχὴ διατύπωσή του, τόσο μὲ τὶς ἄλλες ὁμόδοξες Ἐκκλησίες, ὅσο καὶ μὲ τὶς ἑτερόδοξες καὶ τὸν κόσμο γενικότερα, ἀλλὰ καὶ ἀναγνώριση τῆς πνευματικότητας καὶ τῶν ἀξιῶν τῆς Δύσεως. Ἐπίσης στὴν εἰσήγηση τοῦ κ. Ivan Zelev Dimitrov, («*Ἡ Ὁρθοδοξία στὴ μεταβαλλόμενη Ἀνατολικὴ Εὐρώπη*», σελ. 253-257), καὶ ἐκείνη τοῦ π. Nikolay Shivarov, «*The City as a Religious and Cultural Center. Some Aspects of Mutuality and Oneness* [*Ἡ πόλη ὡς θρησκευ-*



τικό και πολιτιστικό κέντρο. Μερικές πτυχές αμοιβαιότητας και ενότητας]» (σελ. 267-274), καθώς και την προφορική παρατήρηση του π. Constantin Coman, από τη Θεολογική Σχολή του Βουκουρεστίου για ισοτιμία μεταξύ των ὀρθοδόξων θεολογικῶν παραδόσεων. Σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, βέβαια, ἡ διαλεκτική μεταξύ Ἀνατολικῆς Ὁρθοδοξίας καὶ Δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ μπορεῖ νὰ τονίστηκε κάπως παραπάνω. Εἶναι ἀκόμη ἀληθές ὅτι ἐγινε ἀδελφική ἐκκλιση πρὸς τὴν ἑλληνόφωνη ὀρθοδοξία γιὰ περισσότερη εὐαισθησία, ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὴν «προσφορά» τῆς πρὸς τὶς ἄλλες αὐτοκέφαλες Ἐκκλησίες. Σέ γενικές, ὅμως, γραμμὲς τὸ συνέδριο ἔδειξε μιὰ περισσότερο τοῦ ἀναμενόμενου (γιὰ τὰ ἑλληνο-ορθόδοξα δεδομένα) ὠριμότητα, σὲ ἀρκετὰ σημαντικὸ βαθμὸ οἰκουμενική εὐαισθησία καὶ ἀνεπτυγμένο πνεῦμα ἐνότητας μεταξύ τῶν ὀρθοδόξων τῶν διαφόρων παραδόσεων.

ε. Τέλος, τὸ πέμπτο καὶ χαρακτηριστικότερο στοιχεῖο τοῦ συμποσίου ὑπῆρξε ὁ ἔντονος ἐκκλησιοκεντρικός του χαρακτήρας. Ἄλλωστε ἐκεῖ ἐστιάστηκε καὶ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν συζητήσεων καὶ παρεμβάσεων, καὶ σὲ θέματα ἐκκλησιαστικῆς εὐαισθησίας ἀναλώθηκε ὁ περισσότερος χρόνος. Δὲν ἀναφέρομαι μόνο στὶς εἰσηγήσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Αὐστραλίας καὶ τοῦ κ. Λ. Σιάσου (βλ. πῶς πάνω), ὅσο στὴν ἐκφραση τῆς ὑπαρξιακῆς ἀγωνίας τῆς σύγχρονης Ὁρθόδοξης θεολογίας γιὰ τὸ μέλλον τῆς Ἐκκλησίας, πού μὲ ἔντονο τρόπο διατυπώθηκε ἐπανειλημμένα στὶς συζητήσεις. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ κανεὶς στὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ κ. Ἀ. Κάλλης στὴν εἰσήγησή του, «*Ἡ σημασία τῶν Θεσσαλονικέων ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου γιὰ τὴ σημερινὴ Εὐρώπη*» (σελ. 149-156), ἔθιξε τὰ φλέγοντα προβλήματα τῆς σύγχρονης Ὁρθοδοξίας, καὶ κυρίως στὴ διαπίστωση τῆς τραγικῆς ἀσυνέπειας σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν αὐθεντικὴ Ὁρθόδοξη ἐκκλησιολογία καὶ τὴ σχέση τῆς μὲ τὴ σημερινὴ πραγματικότητα. Κάτι τέτοιο ἀποδείχτηκε πὼς ἦταν ἀγωνία καὶ τῶν περισσότερων συνέδρων, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ἔκαναν λόγο καὶ γιὰ τὸν τραγικὸν πολλὰς φορὰς «ἐκκλησιαστικὸν ναρκισσισμόν» τῆς νεώτερης Ὁρθοδοξίας. Γενικὰ ἡ αὐτοκριτικὴ πού διατυπώθηκε ἀπὸ πολλοὺς συνέδρους δὲν ἀναφερόταν σὲ διανοητικὲς ἢ γενικότερες θεολογικὲς ἐπισημάνσεις, ἀλλὰ στὸ εἶναι καὶ τὴν ταυτότητα τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Χαρακτηριστικὴ ἦταν καὶ ἡ μὲ τόλμη καὶ παρρησία τραγικὴ ὁμολογία λόγιου ἱεράρχη τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, ὅτι δυστυχῶς στὴν Ἐκκλησία μας δὲν ὑφίσταται πλέον συνοδικότητα, τὸ βᾶθρο αὐτὸ τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησιολογίας· κάτι πού

ἀνάγκασε ἕτερον νέστορα τῶν θεολογικῶν γραμμάτων νὰ ὑπογραμμίσει καὶ τὶς εὐθύνες καὶ τῆς ποιμένουσας Ἐκκλησίας γιὰ τὸ μέλλον τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ἡ παρουσία στὸ συνέδριο, καὶ ὡς ἐκ τούτου καὶ ἡ μέγιστη συμβολή τους στὶς συζητήσεις, λογίων ἱεραρχῶν (ὅπως ὁ νῦν Ἀρχιεπίσκοπος Ἀμερικῆς κ. Δημήτριος Τρακατέλλης καὶ ὁ Μητροπολίτης Ἑλβετίας καὶ πρόεδρος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Ἰνστιτούτου τοῦ Chambésy κ. Δαμασκηνὸς Παπανδρέου) καὶ ἀκαδημαϊκῶν (ὅπως ὁ κ. Ἄ.-Αἰμ. Ταχιάος), ἐκτὸς φυσικὰ τοὺς εἰσηγητές, στοὺς ὁποίους ἤδη ἀναφερθήκαμε, ὅλους σχεδὸν τοὺς Καθηγητὲς ἀμφοτέρων τῶν τμημάτων τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, εὐάριθμης ἀντιπροσωπείας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, καθὼς καὶ τμητικῆς τοιαύτης ἀπὸ ὅλα σχεδὸν τὰ Ὁρθόδοξα Θεολογικὰ ἐκπαιδευτικὰ καὶ λοιπὰ ἐρευνητικὰ ἰδρύματα.

Τὸ συμπόσιο ἔδειξε ὅτι ἡ σύγχρονη Ὁρθόδοξη θεολογία, ὡς ἡ προφητικὴ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας, ἀσχολεῖται μὲ σοβαρότητα καὶ ὑπευθυνότητα γιὰ τὸ λόγο καὶ τὴν ἐν γένει μαρτυρία τῆς Ὁρθοδοξίας, ὅτι ἀγωνιᾷ καὶ προβληματίζεται ἔντονα γιὰ τὰ ἀνοιχτὰ προβλήματα τῆς Ἐκκλησίας· στὴν ποιμένουσα Ἐκκλησία, πλέον, καὶ τὴν ἱεραρχία της ἐναπόκειται ἡ ἐπαναφορὰ τῆς κανονικῆς τάξεως καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἐκκλησιολογικῶν ἀρχῶν τῆς Ὁρθοδοξίας. Τὸ συμπόσιο ἔσπειρε. Οἱ κατὰ τόπους Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίαι καὶ οἱ Ὁρθόδοξοι Θεολογικῆς Σχολῆς καλοῦνται νὰ θερίσουν τοὺς καρπούς του.